

Demografska kretanja u Požegi na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće

U radu autor analizira demografska kretanja u Požegi na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, na temelju analize sekundarnih izvora u vidu relevantne literature i Mažuranove transkripcije primarnog izvora – slavenskog popisa stanovništva iz 1698. godine. Ključni cilj rada usmjeren je prema sintetiziranju najvažnijih prekretnica i obilježja demografskih kretanja Požege i Požeštine u datom periodu, koji je bio obilježen brojnim povijesno-epohalnim događajima, a ponajviše odlaskom Osmanlija iz okupirane Slavonije. Nakon povijesnog pregleda, dolazimo do faze gdje autor nastoji ukazati na najvažnije i najdiskutabilnije dijelove koje je sadržavao slavonski popis stanovništva pri čemu ih u određenoj mjeri i prevodi.

Ključne riječi: Požega, 17. i 18. stoljeće, slavonski popis stanovništva 1698., demografska kretanja

1. Uvod

U ovome radu analizirat ćemo demografske procese u Požegi na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, na temelju analize slavenskog popisa stanovništva iz 1698. godine (Mažuran, 1988). Detaljno prepisujući i marljivo radeći na transkripciji popisa, Ive Mažuran nam je omogućio i dao na korištenje bogat izvor neiscrpnih podataka, važnih za proučavanje ekonomske, socijalne i demografske povijesti Slavonije na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće. Pokušat ćemo prikazati demografske promjene koje su nastupile u Požegi nakon odlaska Osmanlija. U prvom poglavlju iznijet ćemo temeljne informacije o situaciji u Požegi tijekom osmanske vlasti, a u drugom i trećem poglavlju prikazat ćemo demografske i političke promjene koje su uslijedile zbog rotacije vlasti i povratka Požege u carske ruke. U posljednja tri poglavlja, baviti ćemo se praktičnim dijelom, pri čemu ćemo analizirati sami izvor i izvući najvažnije zaključke s kojima ćemo konstruirati finalnu, zaokruženu priču, potkrepljenu činjenicama.

Demografska kretanja uvelike su uvjetovana povijesnim kontekstom pa ćemo, stoga, dati i kratki povijesni pregled političkog, društvenog i vojnog razvoja Požege kroz period osmanske vlasti u 17. st. i nakon rata za oslobođenje. Nastojat ćemo odgovoriti na sljedeća istraživačka pitanja: *Što se događa s domicilnim stanovništvom Požege za vrijeme osmanskih osvajanja? Kakva je bila demografska slika Požege u vrijeme osmanske uprave? Što se događa nakon rata za oslobođenje Slavonije?*

i Što nam slavonski popis govori o demografskom stanju u Požegi? Cilj ovog istraživanja jest ukazati na povijesni pregled kretanja stanovništva na spomenutom prostoru na temelju analize relevantne literature i dostupnih vrela. Ukrštavanjem radova iz stare historiografije prošlog i pretprošlog stoljeća i novih, suvremenih radova, dobit ćemo strukturirani i sažeti pregled historiografske perspektive, koja se s vremenom i promjenom načina pristupa pisanju povijesti – mijenjala.

Osim korištenja primarnog izvora, tj. slavenskog popisa stanovništva iz 1689. godine, prilikom izrade rada korištena je i relevantna sekundarna povijesna građa u vidu znanstvenih članaka i knjiga dostupnih u pdf formatima. Izrazito važan autor čija djela zauzimaju kapitalno mjesto u proučavanju demografskih kretanja u novovjekovnoj Slavoniji jest Ive Mažuran. Nenad Močanin, poznati hrvatski turkolog, izdao je 2001. godine knjigu pod naslovom: *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine* u kojoj nam daje cjelovit pregled osmanske uprave u Slavoniji. Ovim putem valja spomenuti i monografiju J. Kempfa, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slobodnog i kr. grada Požege i požeške županije* iz 1910. godine, u kojoj je iscrpno prikazana povijest Požege.

Prilikom istraživanja i analize izvora, ključan problem predstavljala je jezična barijera i prijevod latinskih izraza, koji su u velikoj mjeri nerazumljivi u današnjem smislu riječi. Dvosmislenost određenih pojmova, nepostojanje definicija u historiografiji za određene fenomene, a i sama struktura popisa, zaista čine jedan konglomerat izazova koje je bilo potrebno razriješiti i izvući zaključak na čistac.

Mirko Valentić, Fazileta Cviko-Hafizović, Antun Lešić i Ramiza Smajić su autori čija su nam djela također bila od velikog značaja prilikom izrade rada. Potonja je 2019. godine, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, doktorirala na temu *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.-1718.)* pod mentorstvom profesora dr. sc. Nenada Močanina. Fazileta Cviko-Hafizović, s Orijentalnog instituta u Sarajevu, je 1994. godine objavila rad naslovljen: *Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka - urbani i privredni razvoj u 16. stoljeću*, u kojem je podrobno objasnila urbanizacijske i privredne procese u Požegi za vrijeme osmanske uprave u 16. stoljeću. Na kraju rada, autorica iznosi zaključak u kojem sumira najvažnije stavke osmanske vlasti u Požegi u

navedenom razdoblju te iznosi posljedice koje su proizašle iz višegodišnje osmanske prevlasti u Slavoniji.

Nakon osmanskog osvajanja Požege i okolice, 1537. godine, čitavo područje je teritorijalno pripalo vilajetu Srijem, a kasnije 1540./1541. godine,¹ formirao se Požeški sandžak, koji je u godinama osmanske vlasti mijenjao pripadnost pojedinim upravnim jedinicama (ejalet, beglerbegluk). Nedugo nakon osnutka pripao je Budimskom ejaletu, 1580. Bosanskomu, a nakon 1600. Kanjiškomu ejaletu (2). Period osmanske vlasti, nakon srednjeg vijeka, predstavlja razdoblje značajnog diskontinuiteta zbog velikih općedruštvenih razlika u odnosu na zatečeno stanovništvo Požege. Grad za osmanske vlasti zahvaća snažna transformacija koja se očituje u svim sferama urbanog života, a posebno u konfesionalnoj. Takva promjena utjecala je na demografske procese i urbani razvoj. Veliku ulogu u održavanju veza s kršćanskim naslijeđem imali su franjevci osmanske Požege koji su ostali jedina veza između katoličkog stanovništva i njihove crkvene hijerarhije. Njihova je prisutnost uvelike otežala asimilaciju cjelokupnog stanovništva za vrijeme osmanske vlasti.

Nakon vladavine Osmanlija, nova imperijalna sila, Habsburška Monarhija, odredila je put urbanog razvoja Požege kroz 18. stoljeće. Rat za oslobođenje Slavonije i dijelova Ugarske od osmanske vlasti (1683.-1699.) uzrokovao je velike posljedice za te krajeve koje su se najviše odrazile na demografskoj slici stanovništva, jer je došlo do velikih promjena, npr. iseljeno je brojno stanovništvo islamske vjeroispovijesti (Vujić, 2010: 19-20).

U novim okolnostima možemo promatrati veoma spor i otežan proces općeg oporavka grada. Takav trend je zabilježen u gotovo svim slavonskim gradovima. Iako Požega nije vratila staru važnost i veličinu do sredine 18. st., od velike je koristi za držanje koraka s novim urbanim centrima u Slavoniji bilo obnavljanje Požeške županije, 1745. godine, što je u grad uputilo utjecajne činovnike koji su svojim zalaganjem nastavili kroitati razvoj grada.

1 „Najvjerojatnije je da su nakon ovoga posljednjeg otpora austro-hrvatskih trupa, kada je položaj osvajača bio sigurniji, počele pripreme za formiranje sandžaka. Smatramo da se datiranje H. Šabanovića - sam početak 1538. godine' - može prihvatiti kao najlogičnije i najviše argumentirano. Sandžak se nije mogao uspostaviti ranije zbog relativno nesigurne situacije na osvojenom području, a kada je situacija već bila jasna nakon pobjede Tliraka kod Gorjana, nije bilo ni razloga da se tada i ne osnuje. Činjenica da se u prvom popisu ovo područje naziva vilajetom ne znači da sandžak nije bio osnovan, jer ta dva izraza mogu biti i sinonimi. Čak se i u Kasnijim popisima sandžak povremeno naziva vilajetom. Mislimo da na ovaj način svakako otpada tvrdnja O. Zirojevića da je sandžak osnovan tek nakon 1540. godine ... Upravo je opširni defter iz 1540. godine potvrda da je sandžak osnovan prije tog datuma“ (Cviko-Hafizović, 1994: 31).

2. Požega pod osmanskom vlašću

Već u prvoj polovici 16. stoljeća prostor Slavonije potpao je pod osmansku vlast. Nedugo nakon osvajanja Požege (15. 1. 1537.), formiran je Požeški sandžak kao glavna političko i upravno-administrativna jedinica. Požega je u predosmanskome razdoblju bila značajan gradski centar u hrvatsko-ugarskom kraljevstvu pa je stoga u novostvorenim okolnostima dobila nešto modificiraniju ulogu u novokomponiranom političkom i teritorijalnom ustroju. Tijekom dugotrajnog perioda osmanske vlasti, čitavi prostor Slavonije promijenio je svoj urbani, gospodarski, društveni i kulturni karakter (Cviko-Hafizović, 1994: 27-28). Osvajanja na prostoru Slavonije uzrokovala su promjene u strukturi i broju stanovnika. Velike migracije koje su nastupile dovele su do potpunog pustošenja sela, gradova, kaštela i samostana. Promjene su najviše zahvatile katoličko stanovništvo koje je u vrijeme zauzimanja Požege i nekoliko godina nakon toga prorijeđeno zbog ratnih sukoba. Neki su pobjegli prema zapadnoj Hrvatskoj i Ugarskoj, drugi su pobjegli u brda kao odmetnici, a treći su se prilagođavali novonastalim prilikama prelazeći na islam i čuvajući na taj način svoju imovinu (Potrebica, 2004: 53). Veliki broj ljudi je, ipak, ostao živjeti kao katoličko stanovništvo u požeškom kraju i obrađivati svoje posjede u statusu raje. O njihovoj prisutnosti svjedoče župe i katolički svećenici koji su među njima djelovali, a može ih se ubicirati i na temelju deftera.

Ive Mažuran u izvoru *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698.* godine ističe i kako je slavonsko starosjedilačko stanovništvo po dolasku Osmanlija bilo raseljeno te kako su u njihova naselja dolazili Vlasi kako bi kao martolozii napadali sela izvan osmanskog teritorija i pljačkali.

Nakon formiranja Požeškog sandžaka, čitavi prostor podijeljen je na tri kadiluka: Požega, Brod i Gorjan, te na sljedeće nahije: Požega, Svilna, Kaptol, Podgor, Hruševa, Koska, Podgorač, Podlužje, Vrhovine, Dubrava, Poljana, Prikraj, Dragotin, Nivna i Brezna. U nadolazećem razdoblju nastupile su neke teritorijalne i upravne promjene pa ova podjela više nije bila aktualna (Cviko-Hafizović, 1994: 31-32). Nahija Požega nalazila se u požeškoj kotlini i obuhvaćala je više gradskih i seoskih naselja. Iako je u upravno-teritorijalnom smislu osmanska vlast uvelike slijedila hrvatsku srednjovjekovnu organizacijsku koncepciju, čitav prostor je u urbanom i infrastrukturnom smislu izmijenjen te je grad poprimio orijentalni karakter. U prvim godinama osmanske vlasti, dolazi do pada broja stanovnika zbog velikih migracija. U kasnijem razdoblju, u vrijeme stabilizacije, dolazi do postepenog porasta broja stanovnika. Gradska naselja bila su Požega i Kaptol, a Velika, Stražeman, Pleternik i Vethi bili su sela u bližoj

okolici. Zbog malog broja stanovnika i zbog poljoprivrede koja je bila glavna privredna grana, u sljedećem popisu sva su ta naselja bila upisana kao selo-varoš. Cviko-Hafizović ističe kako su u popisu iz 1565. godine ta naselja, izuzevši Požegu koja je proglašena kasabom, zadržala isti status. Konfesionalna struktura stanovništva značajno se promijenila. Porast broja muslimanskog stanovništva uvelike je uvjetovan činjenicom da je Požega bila upravni i vojni centar Požeškog sandžaka te se tu nalazio i dvor sandžakbega pa se, stoga, veliki broj osmanskih činovnika i vojnika tu i naselio. U Kaptolu, na primjer, pored 83 kuće kršćana, već je bilo upisano i 36 kuća muslimana (Cviko-Hafizović, 1994: 33). Mjesta Stražeman, Velika i Pleternik bili su pretežito katolička. Nakon 1565. godine, u Požeškom je kadiluku neznatno prevladalo muslimansko stanovništvo (Cviko-Hafizović, 1994: 35).

2.1. Defteri

Fazileta Cviko-Hafizović u svojem radu ističe kako su nam za proučavanje osmanskog perioda vlasti u Požegi, i općenito u Slavoniji, od izrazite važnosti katastarski popisni defteri.² Zbog nesređenosti arhivske građe, defteri nam nisu u cijelosti dostupni, a veliki broj njih nije ni sačuvan. Cviko-Hafizović donosi pregled osmanske povijesti Požege na temelju sedam zanimljivih izvora: 1. *Deftera vilajeta Požege*, 2. *Opširnog popisa požeškog sandžaka iz 1545.*, 3. *Opširnog popisa požeškog sandžaka iz 1565.*, 4. *Sumarnog popisa požeškog sandžaka iz 1569.*, 5. *Popisa vlaha sandžaka Požega*, 6. *Vojničkog deftera za sandžake Požegu i Smederevo iz 1541.-3.* i 7. *Opširnog popisa bosanskog sandžaka iz 1604. godine* (Cviko-Hafizović, 1994: 28-29).

Osvajanjem požeškog kraja Osmanlije su uz svoju vlast uvele porezni sustav koji nam je ostavio povijesno vrijedne popise. Prvi je porezni popis Požeškog sandžaka nastao negdje poslije osvajanja Požege i okolice 1540. godine, potom 1545., 1561. i posljednji 1579. godine (Mažuran, 1977: 162). Broj kuća kao fizičkih objekata, uvijek je veći od kuća kao fiskalnih jedinica, jer se popisuju samo porezni obveznici, dok pritom brojni stanovnici nisu uključeni u porezni sustav. Poblizi broj obitelji tako možemo promatrati uzimajući u obzir broj materijalnih objekata. U vremenima kada je muslimansko stanovništvo obitavalo u tvrđavama, ono nije bilo popisivano pa u ranim razdobljima imamo samo podatke o kršćanima. S pojavom muslimanskih mahala u predgrađu javljaju se i popisi

tvrđavskih muslimana (Moačanin, 2001: 65).

Problem kod deftera jest česta oscilacija u formi i načinu izvedbe, pri čemu ih se često smatra nepouzdanim demografskim i povijesnim izvorima. Problem pri istraživanju stvara nedostatak popisa iz 17. stoljeća koji bi nam omogućili točno praćenje demografskih kretanja.

Popisi su se često mijenjali, kao i opseg upisanih, pa tako oko 1530. godine harački popisi upisuju sve muškarce, a ne samo domaćina. Još jedan primjer: prema defteru iz 1540. godine u Požegi je upisano 60 domaćina i 4 kuće musellema kojih je osim u gradu bilo i u okolici te su svi kršćani, moguće autohtono stanovništvo. Pribrajajući ostale obitelji i uzimajući u obzir njihov prosječan broj članova po kućanstvu, dobiva se broj od oko 400 stanovnika u gradu što je teško moguće (Cviko-Hafizović, 1994: 29, 38, 47). Već 1545. godine vidljivo je kako je u defterima upisan veći broj domaćinstava, nego u prijašnjem popisu što nam svjedoči o jakim migracijskim procesima koji su se tada odvijali. Muslimansko stanovništvo dolazilo je izvana, ali iz okolnih sela kako bi se sklonili u gradu koji je ipak bio dosta sigurniji za život (Cviko-Hafizović, 1994: 47). Nakon 1550. godine u Požegu dolazi veliki broj muslimanskih obrtnika, činovnika, vojnika i obrazovanih ljudi. Posljedica je to stabilizacije vlasti i formiranja muslimanskog grada – kasabe. Doseljavanje ljudi na područje Požege, i općenito Slavonije, bilo je politički dirigitirano i prisilno, kako bi se učvrstila vojno-upravna struktura sjedišta osmanske vlasti. Veliki broj obrtnika iz Bosne doseljivao se na područje Slavonije kako bi, po uputama vlasti, obnavljali utvrde i gradili nove gradove. Veliki broj doseljenika također je dolazio iz sjeverne Srbije (Moačanin, 2009: 270). Prema popisu iz 1561. godine stanovništvo Požege je udeseterostručeno zahvaljujući doseljavanju. Svaki sedmi stanovnik Požege tada je bio islamiziran (Cviko-Hafizović, 1994: 48). Uzimajući podatke iz deftera iz 1561. godine, kršćanskih domaćinstava bilo je 75. Grad je tada mogao imati od 700 do 800 kuća (Moačanin, 1997: 66). U popisu iz 1579. godine, vidljiv je znameniti porast broja kršćanskih kuća u odnosu na popis iz 1561. godine (Cviko-Hafizović, 1994: 39-48). Kršćanskih kuća u Požegi u 17. stoljeću je bilo do 200 (Moačanin, 1997: 89-90).

3. Oslobođenje Požege

Krajem 16. i početkom 17. stoljeća dolazi do drastičnog opadanja osmanske moći i nastupa kriza timarskog sustava zbog neširenja teritorija i prestanka osvajanja (Uzelac, 1995: 11). Razdoblje do 1683. godine je bilo pretežito stabilno. Početak rata za oslobođenje Slavonije i Ugarske označio je početak kraja osmanske prevlasti na prostoru Srednje Europe.

U listopadu 1687. godine započinje oslobađanje

2 Defter ili teftar (tur. defter; iz grč. δειφτέρα: učinjena koža), popis, spisak, registar; u Osmanskome Carstvu, državni upravni registar koji je sadržavao različite podatke (o ljudima, naseljima, zemljištima, imovnome stanju pojedinaca i obitelji i dr.). Vidi više u: „defter“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14212>.

Požega, kada carska vojska osvaja Orahovicu i ulazi u prostor Požeške kotline. Vrlo brzo Požega je bila osvojena te je postala baza za daljnje napade i kretanje carskih četa. Nakon poraza kod Slankamena 1691. godine, osmanska vojska započela je proces postepenog povlačenja iz Slavonije (Vrbanus, 2005: 67).

U naletu vojnih zbivanja, Požega je pretvorena u ruševine, a stanovništvo je smanjeno za gotovo devet desetina. Sve što je bilo osmansko u gradu je uništeno i srušeno sa zemljom. Opća nestašica hrane i siromaštvo bili su dva glavna problema u postratnom razdoblju (Mažuran, 1984: 136). Ive Mažuran ističe kako je Požega 1689. godine bila maleno naselje prepuno vojske sa svega 170 kuća (Mažuran, 1993: 623). Požega je nakon osmanske vlasti postala komorski grad, a gradska uprava organizirana je prema magistratskoj instrukciji iz 1698. godine. Požeška gradska uprava bila je nadležna za Osijek, Viroviticu i Petrovaradin (Potrebica, 2004: 64).

4. Demografske promjene u Požegi nakon uspostave carske vlasti

Početak rata 1683. godine kršćansko stanovništvo napuštalo je svoja ognjišta te se, nakon konačnog oslobođenja od Osmanlija 1691. godine, postepeno vraćalo u svoja naselja. U ratovima za oslobođenje, mnoštvo gradova i sela je razrušeno, a stanovništvo u velikoj mjeri raseljeno. Veliki broj muslimanskog stanovništva odselio je na prostor Bosne, a istovremeno je započeo proces naseljavanja kršćanskog puka koji je živio na teritorijima pod osmanskom vlašću (Vučetić, 2009: 281).

Vrlo važne podatke o stanju u Požegi nakon odlaska Osmanlija daju nam popisi iz 1688., 1698. i 1702. godine (Potrebica, 2004: 63). Što se tiče strukture stanovništva, na prostor Požege doselio se veliki broj kršćana iz Bosne i ostalih krajeva. Siromaštvo je bilo golem problem, ljudi su jedva preživljavali, a u kućama je nerijetko živjelo nekoliko obitelji i generacija. Situacija se značajno mijenjala kako su godine odmicala i to nam dokazuju podatci popisa iz 1702. godine. Broj kuća i stanovnika se povećao, no povećao se i broj gradske sirotinje koja je činila više od trećine gradskog stanovništva (Mažuran 1993: 624). Trend porasta stanovništva u Požegi možemo pratiti sve do pojave kuge 1739. godine. Nakon kuge, carska vlast odlučila je poboljšati zdravstvene i higijenske prilike za stanovništvo na tom prostoru pa je uspostavljajanjem sanitarnog kordona uspješno udvostručila rast stanovništva (Skenderović, 2003: 158).

5. Analiza izvora

Slavonski je popis stanovništva iz 1698. godine bio prvi popis nakon odlaska Osmanlija s prostora Slavonije.

Popis nam nudi sastav kućanstava u ono vrijeme te je proveden 22 godine prije prvih župnih zapisa provedenih u Slavoniji (Hammel, Wachter, 1996: 111). Tijekom 1680. godine, Mažuran smatra kako je Slavonija sveukupno imala između 200.000 i 220.000 stanovnika (od čega 80.000 muslimana), dok je Požega, kao i Vukovar, Brod i Đakovo, imala između 3 i 5.000 stanovnika. Rat koji je nastupio 1683. donosi ključne promjene u broju i sastavu stanovništva Slavonije te nam zbog toga izvor iz 1698. godine predstavlja glavni izvor informacija o posljedicama vojnih pohoda habsburške vojske na teritoriju Slavonije (Mažuran, 1988: 8). Na popisu su radile četiri stručne skupine, podijeljene prema geografskim kriterijima. Nas zanimaju rezultati treće i jednim dijelom prve radne skupine koja je bila zadužena za prostor Požeške kotline.

Rad Ive Mažurana: *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, objavljen u seriji *Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku* 1988. godine, predstavlja glavni materijal za proučavanje kretanja stanovništva u Slavoniji na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće. To je vrijeme bilo obilježeno enormnim demografskim promjenama koje su proizašle iz vojno-političkih okolnosti tog vremena pa je, stoga, taj izvor znamenit i prijeko potreban. U traganju za povijesnim izvorima o prošlosti Slavonije, Mažuran je otputovao u Budimpeštu kako bi posjetio Državni arhiv Mađarske i u bečki arhiv (Finanz und Hofkammerarchiv). U bečkom arhivu Mažuran je pronašao sve popise Slavonije iz 1698. godine, odnosno kotara Vukovar, Osijek, Đakovo, Valpovo, Miholjac, Moslavina, Virovitica, Slatina, Voćin, Orahovica, Požega, Brod, Gradiška (Kobaš) i Kraljeva Velika te Male Vlačke i gospoštije Erdut (Mažuran, 1988: 13-14). „Usporedio sam i popis kotara Đakovo iz 1698. s popisom iz 1702. godine. Budući da u sadržaju tih popisa nisam našao većih razlika, odlučio sam da popis iz 1698. godine ne prepisujem. Postupajući isto tako s popisom kotara Požega iz 1698. utvrdio sam da se bitno razlikuje od popisa iz 1702. godine i da ga valja u cijelosti objaviti“ (Mažuran, 1988: 15).

Možemo pretpostaviti kako je rat za oslobođenje Slavonije ostavio dalekosežne posljedice koje su se odrazile na cjelokupnu sliku stanovništva u Požegi te se zbog toga popis iz 1702. godine drastično razlikuje od onog iz 1698. godine.

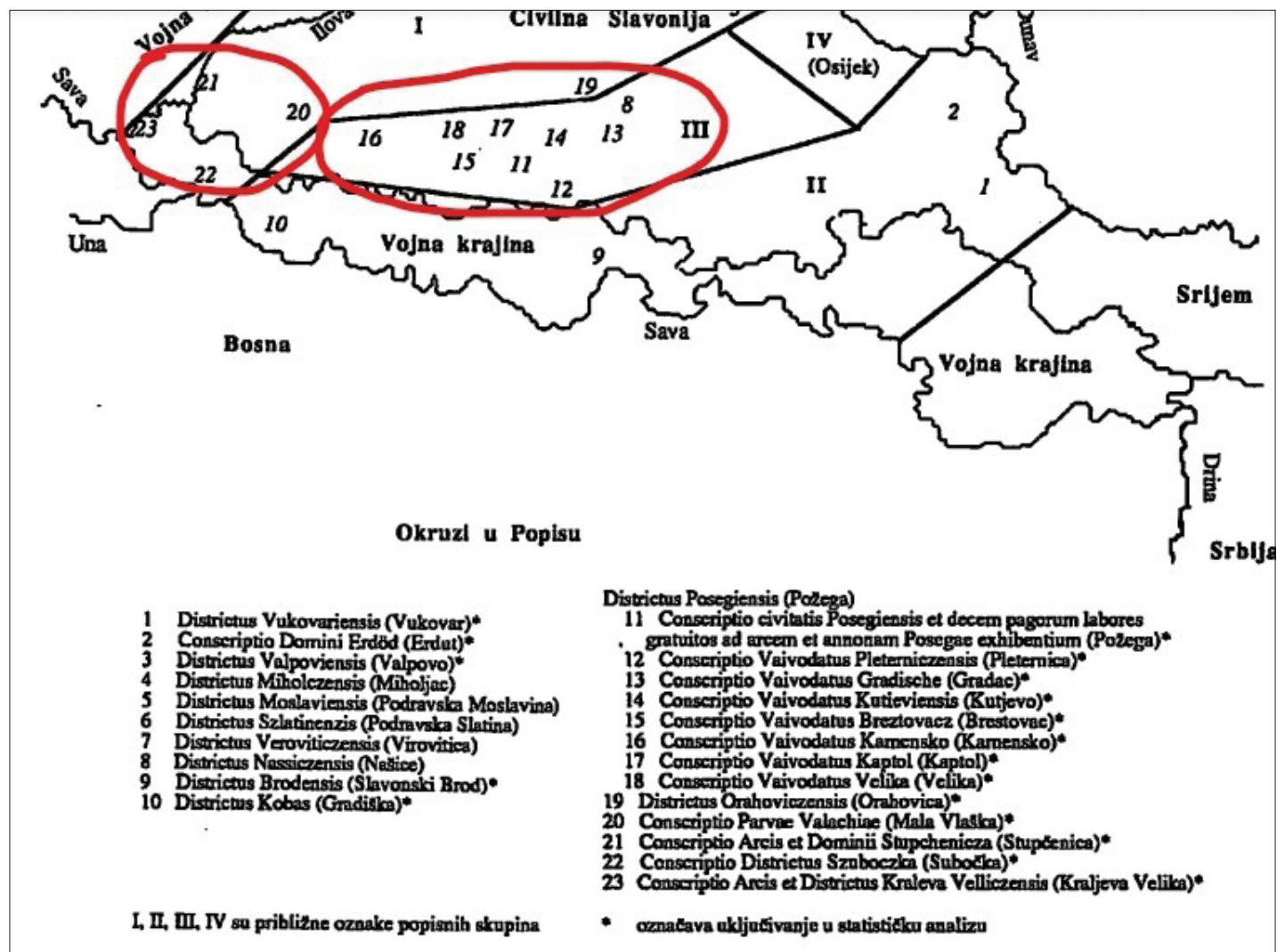
„Prikupivši na taj način tako opsežnu građu o Slavoniji iz 1698. godine, na kraju mi se nametnulo pitanje kako da je priredim za objavljivanje. Naime, da li u tom pogledu i dalje slijediti Smičiklasa, kao što sam prethodno činio, ili uz imena stanovnika osim sumarnih navesti i pojedinačne podatke o njihovoj pokretnoj i nepokretnoj imovini. Istina, za razliku od pojedinačnih, sumarni podaci znatno smanjuju opseg popisa, ali istodobno i zamagljuje stvarno stanje i materijalni položaj pojedinca

u društvu, i onemogućuju svestranija i dublja istraživanja o ekonomskom, socijalnom, i demografskom kretanju stanovništva na tom prostoru. Uvažavajući te činjenice prevagnuli su međutim znanstveni interesi i odlučio sam da uz imena popisanih osoba navedem pojedinačne podatke o broju njihovih sinova, kćeri, braće i sestara, te pokretnoj i nepokretnoj imovini, a na kraju popisa svih osoba iznesem i sumarne podatke o svakom mjestu ili naselju“ (Mažuran, 1988: 15).

5.1. Neki problemi prilikom proučavanja popisa

Kvantitativna konstrukcija popisa nudi nam mnoštvo informacija koje iziskuju dublju interpretaciju i razumijevanje. Podatci koji se nalaze u ovom izvoru nisu u cijelosti potpuni, odnosno ne nude nam kompletan pregled stanja. Primjerice, nitko nije upisan kao „supruga“, a broj žena upisan naspram muškaraca iznosi samo 0.26%. Broj popisanih sinova i kćeri je također malen i iznosi samo

1,47%. Odgovor na pitanje zašto je tomu tako, daju nam neki povjesničari koji smatraju kako djeca ispod 15 godina nisu bila upisivana, a ni žene koje nisu bile glave kućanstva, tj. one koje nisu ostale udovice nakon smrti muževa (Hammel, Wachter, 1996: 111-112). Postavlja se pitanje: na koji je način popis bio kategoriziran, odnosno tko je uvijek bio isključen iz popisa, a tko ne. U radu Eugenea A. Hammela i Kennetha W. Wachtera: „Vrednovanje slavonskog popisa stanovništva iz 1698. godine“, navode se i neke zagonetke u popisu. U prvih 14 istočnih krugova, braća koja su živjela zajedno u kućanstvu nisu bila navedena kao srodnici, dok su u posljednjim trima zapadnim krugovima navedena. Zbog čega su kćeri bile uključene samo ako su neudate, a sinovi ako su oženjeni i neoženjeni? Odgovor na to pitanje može biti pravne naravi. Naime, na području Slavonije je u to vrijeme postojalo „zduženo kućanstvo“ koje se spominje u *Statuta Valachorum* iz 1630. godine. Odredbe iz tog pravnog dokumenta bile su primjenjivane na veliki broj stanovnika na tom području. Carski službenici koji su provodili popis vrlo vjerojatno nisu u potpunosti shvatili

Okrugi (crveno označeno) na prostoru Požeške kotline, koje je analizirala prva i treća radna skupina

DISTRICTUS POSEGIENSIS
CONSCRIPTIO CIVITATIS POSEGIENSIS ET DECEM PAGORUM
LABORES GRATUITOS AD ARCEM ET ANNONAM POSEGAE
EXHIBENTIUM

CIVITAS POSEGA

Nomina civium:

Marian Hunalich, judex, ses. 1, filij 2, filiae 1, equi 2, boves 2, vacc-ae 3, vituli 8, ov. et cap. 20, porci 3, alv. 2, vin. foss. diei 4, frum. jug. 6.

Miho Guardian, senator, ses. 1, equi 3, boves 2, vaccae 4, vituli 11, vin. foss. diei 4, frum. jug. 8.

Luka Simonicevich, senator, ses. 1, filii 1, filiae 1, equi 3, boves 6, vaccae 4, vituli 11, ov. et cap. 4, porci 3, frum. jug. 11 1/2, kuk. jug. 1 1/2.

Stipan Paulovich, senator, ses. 1, filiae 1, equi 2, boves 2, vaccae 1, vituli 1, alv. 3, vin. foss. diei 8, frum. jug. 8, avenae jug. 2, cur. foeni 1.

Thomo Stukich, senator, ses. 1, filii 1, filiae 2, equi 2, boves 2, vaccae 2, vin. foss. diei 3, frum. jug. 6, kuk. jug. 1, cur. foeni 6.

Luka Pinotich, senator, ses. 1, filii 1, filiae 2, vaccae 2, vituli 2, vin. foss. diei 2, frum. jug. 1, milii jug. cur. foeni 2.

Mattko Wilich, senator, ses. 1, filii 1, filiae 2, equi 1, boves 4, vaccae 4, vituli 3, alv. 2, vin. foss. diei 3, frum. jug. 5.

Thomo Burnazovich, senator, ses. 1, filii 1, filiae 2, equi 1, boves 2, vaccae 2, vituli 1, vin. foss. diei 4, frum. jug. 4.

Izgled popisa i popisnih kategorija (podcrtano crvenom bojom)

način na koji je taj sustav koncipiran pa su se zbog toga događale i greške koje proizlaze iz nerazumijevanja statusa osoba u navedenom obliku kućanstva (Hammel, Wachter, 1996: 113). Osim toga, autori navode kako je moguće da popisivači nisu fizički dolazili u kuće, već su dobivali neslužbene informacije od nekolicine uglednih seljaka što također može predstavljati problem. Podatci za popis sakupljani su na lokalnim slavenskim narječjima, a zatim transkribirani na latinski, no ne zna se je li prijevod bio izravan ili su prvo prevedeni na njemački (Hammel, Wachter, 1996: 113). Hammel i Wachter smatraju kako korijen problema leži u prijevodu, odnosno u načinu interpretacije genealoškog smisla riječi. Primjerice, znači li riječ *filius* (sin) sin glave kućanstva ili srodni muški član kućanstva ili pak nešto treće?

5.2. Popis Požege i Požeške kotline

Naslov poglavlja u izvoru na latinskom glasi: *CONSCRIPTIO CIVITATIS POSEGIENSIS ET DECEM PAGORUM LABORES GRATUITOS AD ARCEM ET ANNONAM POSEGAE EXHIBENTIUM* („Popis grada Požege i deset sela koja daju besplatni rad u utvrđi i urod“). Iako prijevod nije zasigurno u potpunosti točan, možemo pretpostaviti kako se radi o popisu ljudi u selima koji su davali godišnje namete. Požeški distrikt (*Districtus Posegiensis*)

obuhvaćao je širok zemljopisni prostor³ te zbog toga ovaj popis sadržava najveći broj kvantitativnih podataka, stoga ćemo se fokusirati ponajviše na područje grada Požege.

Svaki popisni redak strukturiran je na isti način. Na početku dolazi naslov mjesta, a zatim u donjim crtama slijedi ime i prezime glave kućanstva, potom društveni status (ukoliko se radi o znamenitoj osobi u tom mjestu), zatim sinovi, kćeri, braće, sestre te pokretna i nepokretna imovina. Na primjeru popisa grada Požege, možemo uočiti kako je popis rađen po hijerarhijskoj strukturi stanovništva uzimajući u obzir društveni status i materijalno bogatstvo, npr. na početku, u prvoj crti, u kategoriji društvenog statusa, spominje se *judex* (sudac), a nakon njega 11 *senatora*.

Značenje popisnih kategorija:

1. Ime i prezime: *Marian Hunalich*
2. Kućanstvo: *sesio*
3. Društveni status: *Judex* (sudac)
4. Braća: *Fratres*
5. Sinovi: *Filii*
6. Kćeri: *filiae*
7. Konji: *equi*

³ Požege, Pleternica, Gradac, Kutjevo, Brestovne, Kamensko, Kaptol, Velika, Orahovica, Mala Vlaška, Stupčenića, Subočka, Kraljeva Velika.

8. Goveda: *boves*
9. Telad: *vaccae*
10. Ugojeno: *vituli*
11. Ovce i koze: *oves et caprae (ov. et. cap.)*
12. Svinje: *porci*
13. ?: *Alvearia*
14. Vinogradi: *vineae fossorum*
15. Pšenica: *Triticum jug.* (zatim slijede brojevi koji označavaju količinu koja se mjeri u vrčevima (*jug.*=vrč, vrčevi) i veličinu zemljišta)
16. Ječam: *hordei jug.*
17. Zob: *Avenae jug.*
18. Snopovi sijena: *Currus foeni*
19. Kukuruz: *kukurucz*
20. Neobrađeni hektari: *terrae incultae jugera*
21. Ljudi bez posjeda/seljaci bezemljaši/sluge: *Inquillini*

Proučavajući popis grada Požege, 1698. godine, bilo je sveukupno 170 kućanstava, 152 muških potomaka i 116 ženskih. Kmetova je bilo sveukupno četiri. Zabilježeno je kako je u vrijeme Osmanlija bilo više od tisuću kućanstava. U popisu se također spominje kako je Požega oslobođenjem ponovno postala isključivo kršćanska i katolička. Popis nam potvrđuje kako se dogodila silovita demografska promjena na tom području, jer je veliki broj stanovnika prisilno iseljen, ubijen ili pak nestao u ratnom vohoru. Od nekadašnjeg privrednog, vojnog i upravnog centra ostale su samo ruševine.

Podatci koji su se uzimali prilikom popisivanja svjedoče nam o prilikama tog vremena i novim potrebama. Nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija, ondašnje carske vlasti nastojale su popisati svu imovinu i ljude kako bi se moglo krenuti u obnovu tog područja i okrenuti stranicu nove povijesne epohe. Trebalo je obnoviti stare županije, potaknuti razvoj trgovine i obnoviti gradove i naselja. Statistički podatci bili su ključan preduvjet za stvaranje ekonomskih analiza potrebnih za kreiranje gospodarske politike Dvora prema Slavoniji.

6. Zaključak

Požega je kroz svoju povijest prošla brojna turbulentna razdoblja, počevši od vremena osmanskih osvajanja. Izgled grada i njegove okolice se kroz povijest mijenjao, ovisno o trenutnim vladarima. Za vrijeme osmanske uprave, Požega je dobila novi *image* orijentalnog grada, zadržavajući pritom iste funkcije nekadašnjeg srednjovjekovnog perifernog središta. Iako je na samom početku formiranja sandžaka pučanstva bilo jako malo, zbog ratnih zbivanja i prisilnog iseljavanja, broj se s vremenom sve više povećavao. Osmanska država poticala je naseljavanje Požege zbog učvršćivanja strukture grada i sjedišta pa se, stoga, s vremenom broj stanovnika rapidno povećavao. Iz svega navedenog može se zaključiti

kako je Požega u vrijeme Osmanlija bila najrazvijenija u demografskom i gospodarskom smislu. Nakon smirivanja situacije, tijekom 18. stoljeća, demografska slika Požege i okolnog prostora se poboljšava i stabilizira.

Ako su tvrdnje Mažurana točne kako je Požega 1680. godine imala između 3 i 5.000 stanovnika, onda s potpunom sigurnošću možemo metaforički reći kako je rat za oslobođenje bio svojevrsan „treći jahač apokalipse“.

Summary

Demographic Trends in Požega at the End of the 17th and the Beginning of the 18th Century

In this paper, the author analyzes demographic trends in Požega at the turn of the 18th century based on the analysis of secondary sources in the form of relevant literature and Mažuran's transcription of a primary source – the Slavonian census of 1698. The key goal of the paper is to synthesize the most important milestones and characteristics of demographic trends in Požega and its surrounding area in a given period marked by numerous historical and epochal events, especially the departure of the Ottomans from occupied Slavonia. After the historical review, the author tries to point out the most important and most debatable parts contained in the Slavonian census and, to some extent, translate them.

Keywords: Požega, 17th and 18th centuries, Slavonian census of 1698, demographic trends

7. Popis literature

1. Cviko-Hafizović, Fazileta, 1994. *Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka - urbani i privredni razvoj u 16. stoljeću*, Povijesni prilozi, vol. 13, br. 13, Zagreb, str. 27.-76.
2. Hammel, Eugene A.; Wachter, Kenneth W., 1996. *Vrednovanje slavonskog popisa stanovništva iz 1698. godine*, Etnološka tribina, vol. 26, br. 19, str. 109.-150.
3. Mažuran, Ive, 1977. *Požega i Požeška kotlina za turske vladavine*, u: *Požega: 1227-1977*, Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750- godišnjice, Slavonska Požega, str. 161.-198.
4. Mažuran, Ive, 1984. *Organizacija i djelovanje gradskog magistrata u Požegi od 1698. do 1703. godine*, Starine, vol. 59, Zagreb, str. 135.-185.
5. Mažuran, Ive, 1988. *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, JAZU, Osijek.
6. Mažuran, Ive, 1993. *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek.

7. Moačanin, Nenad, 1997. *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.)* Naklada Slap, Jastrebarsko.
8. Moačanin, Nenad, 2001. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest - podružnica za povijest Slavonije, Slavonski Brod.
9. Moačanin, Nenad, 2009. *Tri slavonska sandžaka – jedno kratko i jedno dugo „tursko stoljeće“*, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, sv. 1, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, str. 269.-277.
10. Potrebica, Filip, 2004. *Požega i Požeština za osmanlijske vladavine (1537. – 1691.)*, u: *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Spin Vallis, Požega, str. 51.-61.
11. Skenderović, Robert, *Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine*, Scrinia Slavonica, vol. 3, br. 1, Slavonski Brod, str. 157.-170.
12. Uzelac, Zlatko, 1995. *Sjeverni portal crkve Sv. Dimitrija (Sv. Duha) u Požegi*, Rad. Inst. Povij. umjet. vol. 19, Zagreb, str. 7.-19.
13. Vrbanus, Milan, 2005. *Društveno-ekonomske prilike u Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb.
14. Vučetić, Ratko, 2009. *Urbanizacija Slavonije do 19. stoljeća*, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, sv. 2, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, str. 271.-303.
15. Vujić, Perica, 2010. *Tko se šetao osječkim ulicama u 16., 17. i 18. stoljeću?*, *Essehist*, vol. 2, br. 2, Osijek, str. 18.-22.

Internetski izvori:

1. „Požeški sandžak“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49904>
2. „defter“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14212>.